

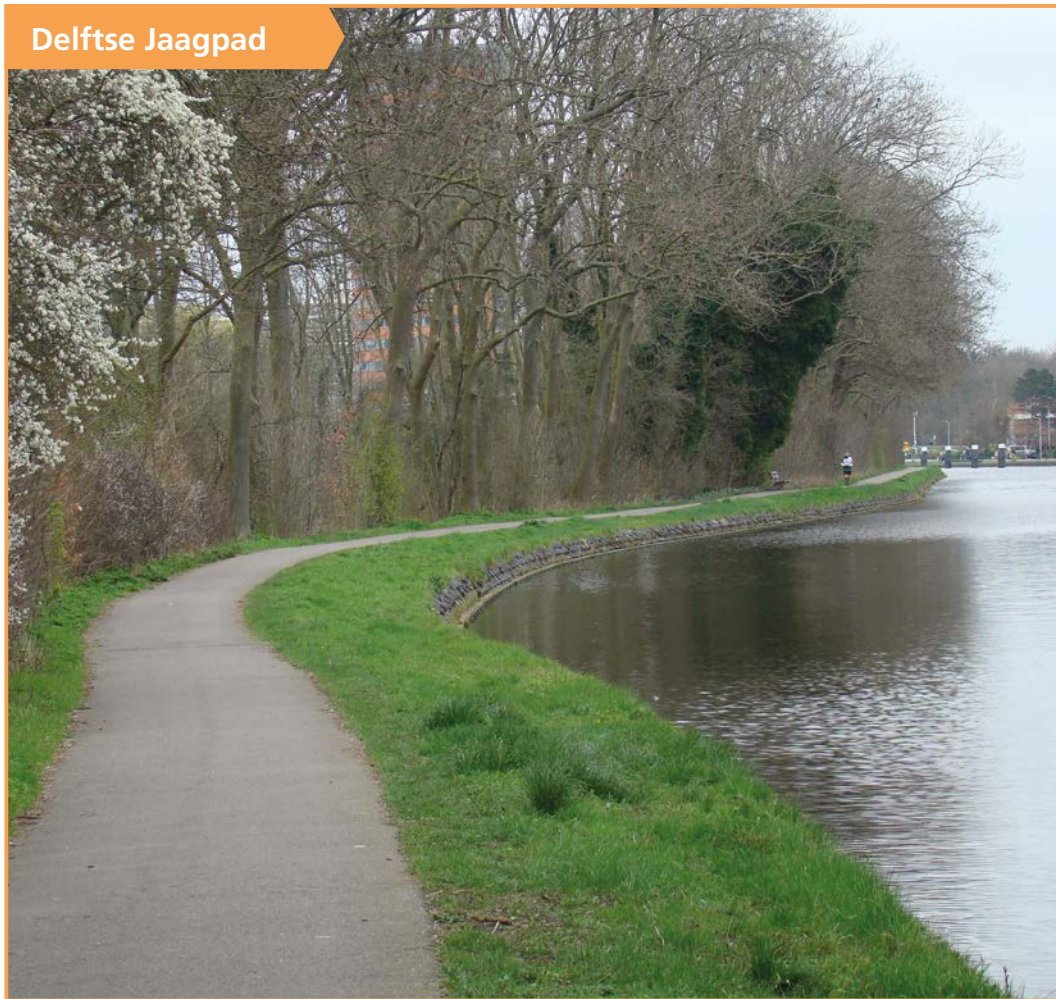

oud LEIDEN NIEUWS

KWARTAALBLAD VAN DE HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN

jaargang 8, nummer 2
juni 2020

Delftse Jaagpad

Het Delftse Jaagpad in noordelijke richting, met op de achtergrond de Lammebrug (foto: Arie de Jong).

In dit nummer

Van de voorzitter, <i>Rens Heruer</i>	3
Even voorstellen: Martin Hooymans	4
Contributie 2020	5
Kaasschaaf over de Kaasmarkt, <i>Gerard Kramer</i>	6
Het Delftse Jaagpad, <i>Arie de Jong</i>	9
Op pad met de Commissie Excursies	12
Over het polychromeren van gevelstenen, <i>Thijs de Vries</i>	13
Bedrijfsleden	16
Bang voor mooi weer, een nieuwe aanpak voor HVOL-lezingen in tijden van corona, <i>Emil Broesterhuizen</i>	18
Snijramen en hun verhalen, <i>Dik Kompier</i>	20
Pareltjes in de geschiedenissen van de 'gewone Leidenaars' (9), <i>Cees Meijer</i>	23
Aangestipt	26
Boekbesprekingen, <i>Bram van Leeuwen</i>	27
In memoriam Bob Lodder, <i>Jan de Vetten, Rudi van Maanen</i>	30
Agenda	32
Colofon	32

Kopij volgend nummer

Het volgende nummer van *Oud Leiden Nieuws* verschijnt begin september. Kopij voor dit nummer kan tot 31 juli worden gestuurd naar promotie@oudleiden.nl.

Later

Het geeft een merkwaardig gevoel te merken dat nog maar zo kort geleden de wereld, ons land, onze stad en, jawel, ook wijzelf zo onvoorstelbaar druk waren met alles wat ons toen nog zo bezighield en van belang leek. Bijna als bij toverslag verdwenen de ons bekende wetmatigheden van de samenleving en bleken die wetmatigheden behoorlijk voos. Bijna van het ene op het andere moment was het coronavirus de ongekroonde heerser over het leven van ons allemaal. Een heerser die ons meldde dat dood en verderf alles kan lamleggen en ons terugwerpt op de meest elementaire aspecten die de samenleving tekenen: de zorg om gezond te blijven en te overleven. Dat is helaas in veel gevallen niet gelukt: slachtoffers vielen en vielen zonder aanzien des persoons. Echter, dat moge waar zijn in de kern, maar ook is waar dat het virusbezoek en de afloop daarvan mede bepaald werden door de economische of sociale omstandigheden van de bezochte. Naast de lichamelijke gezondheid, waarvoor de specifieke zorgberoepsgroep zich onwaarschijnlijk heeft ingespannen, is er ook steeds meer zorg over onze sociale gezondheid. De vele initiatieven om de niet-geïnfecteerden erbij te houden ondanks de opgehokte staat – initiatieven die nogal eens voortkomen uit schijnbaar onbegrensde fantasie – zijn uiteindelijk niet het medicijn om die andere gezondheid blijvend te waarborgen. Onderwijs, culturele bezigheden en natuurlijk ook de ontmoeting op een terras of bij een etentje dienen de gezondheid evenzeer, maar kregen aanvankelijk minder aandacht, wellicht omdat de acute overleving om voorrang vroeg. De zegeningen van de moderne communicatiemiddelen hebben veel geholpen – af en toe vraag ik mij af hoe zo'n lockdown ging of zou zijn gegaan in digiloze tijden –, maar ze hebben de weldaad van nabijheid en aanraking niet kunnen vervangen.

Het rijk van Koningin Corona is nog niet ten einde en wij worden gewaarschuwd voor haar familieleden, de familieleden die zomaar ons leven kunnen binnendringen, net als eerdere telgen uit het virusgeslacht. Het is wrang om te zien hoe 15 jaar geleden en nog eens 5 jaar geleden twee Amerikaanse presidenten (van verschillende richting) hun volk en ook ons voorhielden wat zou komen en wat we toen al moesten doen. Zou dan wijsheid en inzicht ook een gevolg kunnen zijn van deze ervaringen? Per saldo – zou je denken en hopen – zal deze gemeenschappelijke ervaring toch moeten leiden tot nader inzicht over hoe wij om moeten gaan met wat voor ons van waarde is: gezondheid, een verantwoorde levenswijze, eerbied voor natuur, een werkelijk sociale samenleving, erkenning en waardering van verschil, behoud van wezenlijke waarden, fatsoen in de omgang met elkaar, de noodzaak om eerlijk te verdienen, bestrijding van onwaarheden en de wens om 'ons' bijeen te houden. Dat alles, omdat we nu eenmaal bij elkaar horen én er geen andere keus is. Nu de mij toegemeten woorden vrijwel verbruikt zijn en ik dit stukje teruglees, stelt u zich wellicht de vraag of u dit sermoen van mij en in dit blad wel verwacht of gewenst had. U bent immers lid van een historische vereniging en niet van een beschouwelijk genootschap. Weet dan dat ik het niet laten kon, omdat ook ik worstel met dezelfde beer als u. En dus toch: als een soort Gremdaat van de HVOL wens ik u en de uwen gezondheid en volharding!

Rens Heruer

Even voorstellen: Martin Hooymans

Tijdens de Algemene Ledenvergadering op 30 maart zou bestuurslid Marjolein Hettinga aftreden. De ledenvergadering kon helaas niet doorgaan, maar toch willen we graag haar beoogd opvolger aan u voorstellen: Martin Hooymans. Wanneer de ledenvergadering wel doorgang kan vinden, zal hij voorgedragen worden als bestuurskandidaat voor de portefeuille (online) communicatie. Intussen neemt Martin al enkele taken in het webteam op zich. In dit artikel stelt hij zichzelf even voor.

Liefde voor de 'kleine geschiedenis' heb ik al heel lang. Aanvankelijk ontloken bij het genealogisch onderzoek naar mijn eigen familie, belandde ik bij de Historische Vereniging Voorburg, alwaar ik meegewerkt heb aan een grootschalig boerderijenonderzoek, dat geresulteerd heeft in een tweetal kloeke boerderijenboeken. En als je dan al 55 jaar in Leiden woont, ontcom je er niet aan dat de liefde ook overslaat naar deze prachtige stad. Het werd pas echt heftig, toen ik een tijdje de Pleyte-versie van de Straten- & Grachtenboeken van iemand mocht lenen. Wat een sensationele ervaring was het om zó'n grote collectie kaarten te zien, die het kaliber hadden van de minuut-plans van het kadaster, maar dan een kleine 250 jaar vóór het kadaster in 1832 daadwerkelijk werd ingevoerd.

Als rechtgeaarde ICT'er bedacht ik gelijk dat dit toch in een database gestopt zou moeten worden en visueel aantrekkelijk ontsloten op het wereldwijde web. Maar... zou dat niet al gebeurd zijn? Na een oproep in de nieuwsbrief van de HVOL

Martin Hooymans (foto: Taco van der Eb).

kreeg ik vele waardevolle reacties, waaronder ook enkele in de trant van 'bespaar je de moeite, dat is allemaal allang gedaan'. Dat bleek tegen te vallen. Gelukkig kwam ik door die reacties in contact met de werkgroep Historisch Leiden In Kaart, alwaar ik warm in de gelederen werd opgenomen. Daar kon ik mijn ei kwijt.

Twee jaar geleden heb ik mijn pensioenfonds gevraagd zorg te dragen voor mijn maandelijks inkomen, zodat ik mijn tijd kon besteden aan de dingen die ik écht graag wou doen: een systeem ontwikkelen voor historische personen en percelen en een beweging op gang brengen voor de *vulling* van dat systeem. Dat is goed gegaan. Het resultaat daarvan is te bewonderen op www.historischleideninkaart.nl.

Een gedegen gegevensmodel is het fundament, waar een solide informatiesysteem op gegrondvest is. Dus daar ben ik mee begonnen. En al doende kwam ik er achter hoe belangrijk het is om de brongegevens zo veel mogelijk ongewijzigd over te nemen, en eventuele interpretaties

er apart naast te plaatsen. Dit heeft geleid tot de onderscheidende principes van Reproductie versus Reconstructie, waar we nu nog veel plezier van hebben.

Daarnaast is teamwork ontzettend belangrijk. Vanuit de cursussen Oud Schrift die door Erfgoed Leiden en Omstreken worden gegeven, is de Werkgroep 1581 ontstaan. Hierin leveren vrijwilligers door transcripties en puzzelwerk bijdragen

aan de database. Dat is niet alleen nodig en nuttig, maar ook erg gezellig! We zijn nog lang niet klaar, maar we zijn al heel ver!

Dit alles neem ik als bagage mee voor mijn nieuwe aanstelling als kandidaat-bestuurslid website, social media en andere ICT-aangelegenheden. De afgelopen tijd ben ik reeds aangeschoven bij de websiteclub. Ik heb er vertrouwen in dat wij als team mooie dingen gaan doen!

Contributie 2020

Mede dankzij de inzet van talloze vrijwilligers, actief in onze commissies, hebben wij u als lid van de HVOL ook in 2020 weer veel te bieden. Het accent ligt uiteraard op onze twee hoofdtaken: aandacht voor de Leidse geschiedenis en bescherming van Leids erfgoed. Wij houden u hiervan graag op de hoogte via onze website, ons kwartaalblad Oud Leiden Nieuws en onze maandelijkse digitale nieuwsbrief.

Ondanks de nodige prijsstijgingen blijft ook dit jaar de contributie gelijk, al stellen wij een extra bijdrage of schenking altijd zeer op prijs. Mocht u er niet aan toegekomen zijn om het lidmaatschapsgeld voor 15 april jongstleden over te maken, dan verzoeken we u om dit alsnog te doen. Het rekeningnummer is **NL06 RABO 0322 8362 20** ten name van **Historische Vereniging Oud Leiden**. Let op: dit is een ander rekeningnummer dan voorheen! Vanwege de kosten is besloten om geen gebruik meer te maken van de acceptgirokaart.

Voor de volledigheid onze lidmaatschapsvormen nog even op een rijtje:

* **Standaardlidmaatschap:** minimaal 20 euro per jaar. Lidmaatschap voor één persoon. U ontvangt jaarlijks het *Leids Jaarboekje*, elk kwartaal ons mededelingenblad *Oud Leiden Nieuws* en elke maand onze digitale nieuwsbrief. Verder kunt u gratis onze lezingen bezoeken en krijgt u korting op de excursies.

* **Duolidmaatschap:** minimaal 30 euro per jaar. Lidmaatschap voor twee personen op één adres, met dezelfde voordelen als het standaardlidmaatschap. U ontvangt samen één exemplaar van onze papieren publicaties (*Oud Leiden Nieuws* en het *Leids Jaarboekje*).

* **Lidmaatschap voor het leven:** eenmalig minimaal 500 euro, met dezelfde voordelen als het standaardlidmaatschap.

* **Bedrijfslidmaatschap:** minimaal 250 euro per jaar. Lidmaatschap voor een bedrijf of organisatie, met een op bedrijven afgestemd voordelenpakket, waaronder naamsvermelding met logo in al onze publicaties.

* **Cadeaulidmaatschap:** eenmalig minimaal 20 (voor één persoon) of 30 (voor een duo) euro. Dit lidmaatschap heeft dezelfde voordelen als het standaard- of duolidmaatschap en kan na afloop van het jaar worden omgezet in een van onze andere lidmaatschapsvormen.

Kaasschaaf over de Kaasmarkt

Toen het project Kaasmarkt van start ging, was het de bedoeling een samenhangende visie op te stellen voor het geheel van plein, randbebouwing en parkeren. Toen dat moeizaam bleek en enkele ondernemers verder wilden met hun plannen, is dat stramien verlaten en is gekozen voor een ontkoppeling, voor deeltrajecten en besluiten over delen van het geheel: de kaasschaaf ging erover. Het bestuur van de HVOL heeft de gemeenteraad opgeroepen daar niet mee akkoord te gaan zonder zicht op het geheel. Hoe zit en zat het ook al weer?

Bebouwingsvoorstellen voor de Kaasmarkt.

De Kaasmarkt is al jaren een sterk verwaarloosd stukje binnenstad. Bomvol geparkeerde auto's, slecht onderhouden bestrating, deels ook slecht onderhouden panden en percelen langs de randen van het plein. Een rotte kies in de histo-

rische binnenstad. Sinds 2016/2017 wordt in het kader van het Programma Binnenstad gewerkt aan plannen voor een herinrichting van de Kaasmarkt, inclusief nieuwe bebouwing op een aantal plaatsen aan de randen van het plein. Ook

De Kaasmarkt gezien vanaf de Oude Rijn. Waar nu auto's geparkeerd staan, zijn grachtenwoningen gepland.

de toekomst van de Kaasmarktschool is daarbij aan de orde. De opzet was een samenhangende visie op te stellen voor het geheel.

In januari 2017 zijn plannen van gemeentelijke kant uiteengezet op een informatieavond. De HVOL heeft vervolgens deelgenomen aan de bijeenkomsten van de klankbordgroep Kaasmarkt, waaraan ook wijkverenigingen, gebruikers van de Kaasmarktschool en omwonenden (ook ondernemers) deelnamen.

Het parkeren is daarbij steeds een 'hete aardappel' geweest: moeten er parkeerplaatsen verdwijnen? Alleen bezoekersparkeerplaatsen opheffen? Of ook die voor omwonenden/vergunninghouders? Parkeerterrein of groen park? De optie van een ondergrondse parkeergarage is onderzocht en door twee achtereenvolgende colleges van B&W afgewezen in verband met te hoge kosten.

Ook is een onderzoek ingesteld naar een ophoging van de parkeergarage Haarlemmerstraat (boven AH) als compensatie voor het wegvallen van parkeerplaatsen op de Kaasmarkt. En wat is de relatie met de herinrichting van de Hooigracht waar ook parkeerplaatsen verdwijnen?

De hoogte van bebouwing op de hoek van de Middelweg en het plein en die in het verlengde van de Koppenhinksteeg (percelen in particuliere handen) waren punten van discussie, net als de gemeentelijke plannen voor een bebouwing langs de Oude Rijn vanaf de Hooigracht: een rijtje grachtenhuizen. En dan was er de Kaasmarktschool: gemeentelijk eigendom dat te koop werd gezet, in gebruik bij kunstenaars die er willen blijven. De (te verbouwen) school is ook kandidaat geweest voor herhuisvesting van bewoners van de Doelengrachtwoningen die moeten wijken voor de Humanities Campus van

de Leidse universiteit. Of toch verkoop aan een projectontwikkelaar?

Een ingewikkeld palet van met elkaar samenhangende zaken en belangen. De gemeente heeft er in 2019 voor gekozen hier verschillende trajecten te gaan bewandelen in afwijking van de oorspronkelijke opzet voor een samenhangende visie. Te beginnen met een programma van eisen (PvE) voor de bebouwing langs de randen van de Kaasmarkt. Het bestuur van de HVOL heeft daarop in november 2019 een inspraakreactie ingezonden met een pleidooi voor (op enkele punten) enigszins afwijkende bouwhoogtes en voor het in stand houden van de historische zichtlijn van de Middelweg naar de Oude Rijn. Net als bij veel andere inspraakreacties het geval was, heeft het college van B&W ervoor gekozen onze suggesties te verwerpen zonder een degelijke onderbouwing en deels gebaseerd op een onjuiste voorstelling van zaken. De wijkverenigingen hebben scherp geprotesteerd tegen de wijze van afhandeling van hun inspraak door het college.

Ondertussen presenteerde het college een 'Kaderbesluit renovatie en ophoging parkeergarage Haarlemmerstraat'. Met een voorstel tot opho-

ging met 1,5 etage voor een kleine honderd extra parkeerplaatsen, kosten rond de 5 miljoen euro. De bestaande garage zou dan tegelijk worden gerenoveerd en de buitenzijde van de garage zou vergroend worden (met een extra budget). Een rechtstreekse relatie met de parkeersituatie op de Kaasmarkt werd niet gelegd, wel met de doelstelling van een autoluwe binnenstad.

Het bestuur van de HVOL heeft een brief geschreven aan het college en aan de leden van de gemeenteraad. Daarin wordt allereerst ingegaan op de wijze waarop de inspraak op het PvE van de Kaasmarkt-randbebouwing is afgedaan. Het bestuur heeft zich in het licht van zijn algemene stellingname met betrekking tot hoogbouw / ophoging van bestaande bouw in de binnenstad uitgesproken tegen een ophoging van de parkeergarage vanwege een (verdere) aantasting van het beschermd stadsgezicht. En tenslotte heeft het bestuur zich teleurgesteld getoond dat er geen totaalvisie voor het gebied Kaasmarkt en omstreken wordt gepresenteerd, maar slechts deelvoorstellen die, eenmaal aangenomen, keuzemogelijkheden voor de herinrichting van de Kaasmarkt onnodig kunnen beperken. Het bestuur heeft de raad opgeroepen geen deelplannen goed te keuren zonder dat er een 'totaalvisie' is. Bij de sluitingsdatum voor dit nummer van OLN was daarover door de raad nog geen beslissing genomen, als u dit leest vermoedelijk al wel...

De genoemde inspraakreactie op het programma van eisen en de brief aan B&W en aan de leden van de gemeenteraad zijn op de HVOL-website te vinden (> commissies > historisch karakter van de stad > kaasmarkt).

De Kaasmarkt is nu nog een parkeerterrein.

Gerard Kramer

Het Delftse Jaagpad

Hoe bescherm je een jaagpad?

Door een bericht van een verontrust lid werd het bestuur van de HVOL erop geattendeerd dat de plannen van de gemeente Leiden met de zogeheten Vlietzone in Zuidwest bedreigend kunnen zijn voor het Delftse Jaagpad. De Commissie Niet-beschermde erfgoed dook er in en dat leverde een verontruste brief van het bestuur aan het gemeentebestuur op: respecteer deze eeuwenoude historische erfgoedlijn! Wat maakt het Delftse Jaagpad zo waardevol en waarom maken we ons zorgen over de bescherming van dergelijke erfgoedlijnen?

Het Delftse Jaagpad hebben we te danken aan het bestaan van de trek-schuit: een schip dat voortgetrokken werd door een paard, over het algemeen bereden door een jongen, met behulp van een stevig en lang touw, de jaaglijn. Dat betekende dat langs de trekvaart een stevig, altijd begaanbaar en doorlopend pad moest zijn, zonder beletselen tussen dat pad en de trekvaart. Als er een brug lag over de trekvaart, dan moest de jaaglijn worden losgemaakt, hield de schipper er met een hefboom zo veel mogelijk de vaart in (en hield het schip op koers), om na de brug de jaaglijn weer vast te maken en door te varen. Zo'n reis werd afgelegd met een gemiddelde snelheid van 7 kilometer per uur, zodat de reis van Delft naar Leiden (of andersom) zo'n drie uur duurde. Als twee trekschuiten elkaar moesten passeren, dan liet men de jaaglijn van de één zakken tot op de grond, zodat het paard van de tegenligger met jaaglijn eroverheen kon stappen. Daar waren strenge regels voor. Het systeem van trekvaarten was vooral bedoeld voor het personenvervoer, maar werd uiteraard ook gebruikt voor goederenvervoer.

Het Delftse Jaagpad (foto: Arie de Jong).

In 1636 besloten Leiden en Delft om een trekvaartroute tussen beide steden in te stellen. De eerste trekvaart was in 1632 in gebruik genomen, tussen Amsterdam en Haarlem, en die was een groot succes. Bij die beslissing in 1636 speelde nog een belangrijk ander argument een rol. Al heel lang liep de hoofdroute van zuid naar noord via Gouda, dat daar een deel van zijn voorspoed aan te danken had. Met een route via Delft en Leiden kon die route langs Gouda omzeild worden, al vergde dat uiteraard de nodige

investeringen. Zo had men op dat moment te maken met de dam bij Leidschendam (onderdeel van de scheiding tussen de waterschappen Rijnland en Delfland), zodat in het begin de passagiers tussen Delft en Leiden bij Leidschendam moesten overstappen op een andere boot. In 1648 werd er een ruime sluis aangebracht, waarna men gewoon kon blijven zitten.

Er werd vooral gebruik gemaakt van bestaande vaarten, waarbij over de volle lengte een jaagpad moest worden aangebracht. Dat gaf uiteraard soms gedoe, als eigenaren niet van harte wilden meewerken.

Het 'commissarishuis' aan het Delftse Jaagpad (foto: Arie de Jong).

Tot aan de Hoornse Brug over de Vliet nabij Rijswijk liep dat jaagpad aan de oostzijde van de Vliet, vanaf het 'commissarishuis' (tegenover Allemansgeest), dat in 1639 werd gebouwd. Dat prachtige monument staat er nog steeds, met kenmerkend de wapens van Leiden en Delft op de gevel. Het ontwerp van dat commissarishuis was van Arent van 's-Gravensande, de stadsarchitect van Leiden, in gemeenschappelijke opdracht

van Leiden en Delft. Op die plek werden de paarden met een veerbootje overgezet naar de overzijde en ging de tocht verder op het Delftse Jaagpad aan de westelijke zijde van de Vliet, dat vervolgens meeboog langs de daartoe nieuw gegraven Trekvljet, die doorliep tot aan de Oude Rijn. De veerkade was ter hoogte van de Witte Poort (bij het Noordeinde).

Er was een geregelde dienst tussen Leiden en Delft. In de goede dagen kon de reis tot acht keer per dag gemaakt worden. Het liep af, toen de trein in de 19de eeuw kon zorgen voor betrouwbaar en veel sneller vervoer. In 1866 werd de

trekdienst voor personen tussen Leiden en Delft opgeheven. Voor goederenvervoer werd wel nog enige tijd gebruik gemaakt van de trekvaart, tot ook dat niet meer rendabel was: stoomschepen namen het over.

Het Delftse Jaagpad is daarmee zeer waardevol erfgoed, een symbool van het vervoer dat in Holland eeuwenlang zorgde voor de verbindingen tussen de steden. Te meer is het Delftse Jaagpad waardevol, omdat het er nog zo goed bijligt. Over de gehele lengte vanaf het commissarishuis tot aan de bocht naar de Trekvljet is het een aaneengesloten pad,

zonder al te storende elementen tussen het pad en de Vliet. Dat het voor vele wandelaars en fietsers een mooie route betekent, is mooi meegenomen.

En dan de (voorlopig) goede afloop. Op 15 april stuurde B&W een reactie die we als geruststellend hebben gekwalificeerd. Het is de bedoeling dat er bedrijvigheid komt in de Vlietzone, maar die zal niet bedreigend zijn voor het Delftse Jaagpad. Ik

Boven: Het Delftse Jaagpad in noordelijke richting, met op de achtergrond de Lammebrug (foto: Arie de Jong).

Onder: Het Delftse Jaagpad richting Voorschoten, met op de achtergrond Allemansgeest (foto: Arie de Jong).

citeer de sleutelpassage uit de brief van B&W: "Alhoewel het onderzoek nog niet is afgerond, gaan wij er voorsnog vanuit dat het bedrijventerrein volledig via het kruispunt met de Churchilllaan en de Voorschoterweg kan worden ontsloten, en dat een verkeersverbinding met het jaagpad niet nodig zal zijn. Bovendien hebben wij geen watergebonden bedrijvigheid op het oog en is er dus ook geen kade aan De Vliet of waterverbinding met De Vliet noodzakelijk. Van minstens zo groot belang is dat de groenstructuren aan weerszijden van de poldersloten rondom het sportpark op de Groene Kaart staan. Het is onze intentie deze groenstructuren niet alleen intact te laten, maar waar mogelijk in kwalitatieve zin te versterken. Het onderzoek heeft daarom alleen betrekking op het gebied binnen de (...) contour (die ...) overal minimaal 10 meter afstand houdt van de omliggende poldersloot."

Arie de Jong

Op pad met de Commissie Excursies

Eind april werd dit stukje geschreven. Toen was er nog geen enkel idee wanneer de corona-epidemie in ons land gedempt zou zijn. En dat er weer zaken, zoals bij voorbeeld excursies, plaats zouden kunnen vinden. Voor een excursie maken wij lang van tevoren afspraken met restaurants, musea, rondleiders, vervoersmaatschappijen en dergelijke. Dat was volstrekt onmogelijk op dat moment. Dit boekje ligt pas begin juni bij u op de mat, dus wat wij hier schrijven, kan dan alweer achterhaald zijn. Wij adviseren u daarom vooral onze website in de gaten te houden. Daarop vindt u de nieuwste informatie.

Wij proberen, mits verantwoord, in het najaar een of meer van afgezegde voorjaarsexcursies (Pilgrimwandeling, fietstocht Langs de Limes en treinexcursie Utrecht) alsnog uit te voeren. Dat zal op zijn vroegst in september of oktober zijn.

De pestdokter droeg tijdens pestepidemieën ook al een masker, gevuld met kruiden (afbeelding: I. Columbina en P. Fürst).

Aan het einde van het jaar of begin volgend jaar willen we in Leiden nog een winterevenement organiseren. En op veler verzoek besteden wij aandacht aan de Romeinse Limes. Hopelijk kunnen we volgend jaar een bezoek aan het archeologiepark in Xanten (net over de Duitse grens) brengen. Wellicht is het mogelijk begin 2021 – met medewerking van het Rijksmuseum van Oudheden – een lezing te organiseren over dit onderwerp.

De commissie hoopt van harte dat het goed gaat met u allemaal. Volhouden is voorlopig het devies. Er komt op termijn weer een betere tijd. Houd u zich aan de aanbevelingen van RIVM en overheid. Wees voorzichtig en blijf gezond! Wij blijven optimistisch en zien ernaar uit u spoedig weer bij een of meer van onze excursies te zien. Tot dan!

[Commissie Excursies](#)

Over het polychromeren van gevelstenen

Leiden beschikt over een paar honderd gevelstenen, waarvan meer dan driekwart is gekleurd. Met een vakterm noemen we dat gepolychromeerd. Helaas vervagen de kleuren in de tijd, door klimaatinvloeden (UV-straling), maar ook vocht, vuil en erosie spelen daarbij een rol. Uiteindelijk is er van het oorspronkelijke palet niets meer over. Er ontstaat behoefte aan opheldering van kleuren. Ook in Leiden komen veel gevelstenen voor een opfrisbeurt in aanmerking. Om de oorspronkelijke kleuren terug te vinden, is in veel steden historisch onderzoek naar het kleurgebruik op deze stenen gedaan.

Stijlverschillen

Bij restauratie zijn op oude, vrijwel kale stenen vaak in de plooien nog verfresten te vinden en hiermee kan de laagopbouw van de oude kleuren worden gereconstrueerd. Een mooi voorbeeld is 'De Blauwe Hoed', op Breestraat 79. De Commissie Geveltekens (waarvan de schrijver lid is) heeft de geschiedenis van deze gevelsteen, inclusief het verhaal over het kleurenonderzoek en de restauratie beschreven op de website van Erfgoed Leiden en Omstreken (<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/uw-verhalen/uw-verhalen/verhaal/id/184>).

Links: De Blauwe Hoed voor de restauratie (foto: Wilbert Devilé). Rechts: De Blauwe Hoed na de restauratie (foto: Ben Veldstra).

Voor familie- en andere wapens werden heraldische kleuren toegepast: azuur (blauw), keel (rood), sinopel (groen), sabel (zwart). De fami-

liewapens op de toegangshekken van de Burcht tonen mooie voorbeelden hiervan.

Enkele familiewapens op de hekken van de Burcht (foto: Henk Spek).

Oude kleuren zijn met ondersteuning van pigmentonderzoek en moderne kleurmeettechnieken weliswaar terug te vinden. Toch blijkt de kleurkeuze in de praktijk vaak nog voor meerder uitleg vatbaar. In diverse steden zijn ook opmerkelijke verschillen in stijl van het kleurgebruik waarneembaar. Op Maastrichtse gevelstenen, vaak uit 'Namens' blauwgrijs steen, is meestal alleen de afbeelding in twee of drie contrasterende kleuren bewerkt met verguldsel, op een verder kale steen.

Gevelsteen 'Paard en Os', Stille Rijn 14-15 Leiden (bron: Pancras van der Vlist).

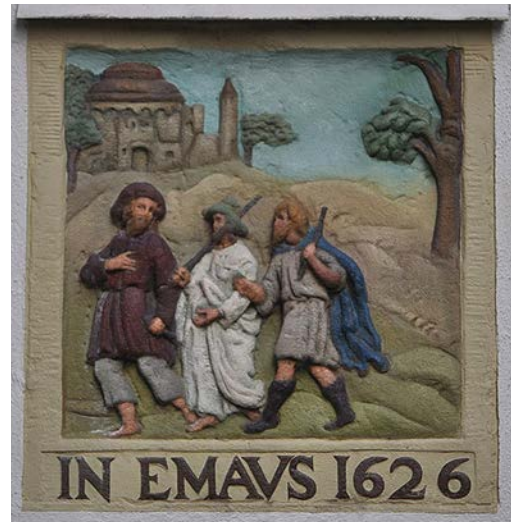
Amsterdamse stenen, veelal gemaakt van zandsteen, bestaan vaker uit gedetailleerde voorstellingen en nodigen uit tot een rijk palet aan meer natuurlijke kleuren. Vanwege de grotere kwetsbaarheid van het zachtere zandsteen was het volledig afdekken met verf ook noodzakelijk om de steen beter te beschermen tegen de weersinvloeden.

Afbeeldingen op Leidse gevelstenen zijn over het algemeen doelmatig gepolychromeerd, zonder al te veel detaillering. Een representatief voorbeeld hiervan is het gevelteken 'Paard

en Os', aan de Stille Rijn 14/15. Het verhaal van deze gevelsteen is door de commissie Geveltekens eveneens op de website van Erfgoed Leiden gezet (<https://www.erfgoedleiden.nl/collecties/uw-verhalen/uw-verhalen/verhaal/id/337>).

Gevelsteen 'De vier Heemskinderen', Grote Gracht 42 Maastricht (foto: Cumulus, Wikipedia, CC-BY-SA-3.0).

Gevelsteen 'Emmaüs-gangers', Begijnhof Amsterdam (foto: Picasa).

Pigmentontwikkeling

Tot halverwege de 19de eeuw werden nog veel minerale (aard)pigmenten gebruikt, bijvoorbeeld gele en rode oker, vermiljoen, Spaans groen, maar ook kleurstoffen van plantaardige of dierlijke aard, waarvan de pigmenten via een chemisch proces werden bereid, bijvoorbeeld kraplak en cochenille. Helaas bleken veel minerale pigmenten ongezond en zelfs giftig te zijn. Bovendien waren de pigmenten van plantaardige en dierlijke oorsprong door zonlicht lang niet altijd kleurvast en dat resulteerde in ontkleuring en vergrijzing. Na 1850 zijn veel chemische processen ontwikkeld, wat een reeks aan pigmenten met stabielere eigenschappen heeft opgeleverd, zoals alizarine, kobaltblauw, ultramarijn (met lapis lazuli als natuurlijke tegenhanger).

Palet van pigmenten (bron: Thijs de Vries).

Pas begin 20ste eeuw kon de schilder over een groot aanbod aan synthetisch geproduceerde pigmenten beschikken. Tegenwoordig is er zo'n variëteit aan moderne pigmenten leverbaar dat de indruk bestaat dat pigmenten zowel in soort als in alle verhoudingen mengbaar zijn, zonder nadelige beïnvloeding op het behoud van kleur. Een verkeerd gekozen pigmentcombinatie kan in de praktijk van het polychromeren wel degelijk falen, in de vorm van snel kleurverlies (verbleken) en/of tintverandering. Voor een langdurig kleurbehoud zou men dus moeten vermijden dat kleuren bijna gedachteloos en puur op het uiterlijk van de kleur worden gemengd. Kennis is dus nodig.

Naar algemene richtlijnen voor het polychromeren van gevelstenen (anders dan voor heraldiek) zal men tevergeefs zoeken; wel wordt er gerefereerd aan oud-Hollandse kleuren die nog steeds leverbaar zijn. Over de aard van de te gebruiken verf wordt meer informatie gegeven. Voor het polychromeren van een gevelsteen wordt per definitie een verfsoort gebruikt die waterdampdoorlatend is. Dat is een olieverf (aangelengd met gekookte lijnolie), een minerale verf of een emulsieverf met zuivere siliconenhars. Dit verlaagt het risico op vochtophoping achter de verflaag, wat kan leiden tot beschadiging van de steen, bijvoorbeeld door ijsvorming in de winter.

Werkwijze bij polychromeren

Uitgaande van een zorgvuldig schoongemaakte gevelsteen wordt eerst lijnolie gebruikt om de inzuiging van de verf te temperen. Daarna wordt een grondlaag aangebracht en pas daarna kan met het eigenlijke kleurschema begonnen worden. Voor het beste resultaat dienen de kleuren op opeenvolgende dagen en van donker naar licht te worden aangebracht en hierbij moet vermeden worden dat aangrenzende kleuren op dezelfde dag worden opgestreken.

Bij het polychromeren is het niet de bedoeling om geleidelijke kleurovergangen te maken. Door lichtval op het reliëf wordt immers ook schaduw gecreëerd, die zich voor het oog als verloop van kleur aandient. Er komt normaliter geen transparante lak of vernis aan te pas.

Al met al is het hele proces vanaf het kleuronderzoek tot en met het daadwerkelijk polychromeren, specialistenwerk. Voor dit soort werk zijn er in Leiden en omgeving nog steeds enkele restaurateurs beschikbaar, hoewel de indruk bestaat dat in de toekomst versterking op dit terrein hard nodig is.

Thijs de Vries

Bedrijfsleden

Alrijne Zorggroep

APEK administraties

Stichting Beheer Begraafplaats Rhijnhof

Rijksmuseum Boerhaave

Holdingmaatschappij
R.H. Breedveld B.V.

Breedveld Holding

Buik en Van der Horst, gerechtsdeurwaarders

GRANDCAFÉ
de BURCHT

Grandcafé De Burcht

Van Cleef Holding

Stichting Confessioneel Onderwijs Leiden

Du Prie bouw & ontwikkeling b.v.

Griffioen Precious Presents vof

De Gunst Juwelier

firma W.P. Hartwijk en Zoon

HBK, Belastingadviseurs & Accountants

Hooglandse Kerk

Hoppezak Kledingverhuur

La Gro Geelkerken advocaten

De Leeuw Makelaardij bv

LEK® makelaars en taxateurs

Macropa BV

Glas- en Schilderwerken Van Muiden bv

Stichting Pieterskerk Leiden

Brasserie de Poort

Prima Management

Primavera Pers

Rabobank Leiden-Katwijk

Rabobank

Hoogheemraadschap van Rijnland

Hoogheemraadschap van Rijnland

MBO Rijnland

mborijn//land

De Ruyter de Wildt en De Vroom, advocaten

Schulpen Schuim BV

Teekens Karstens, advocaten en notarissen

Universiteit Leiden

Universiteit Leiden

Van der Valk Hotel Leiden

Veldman Rietbroek Architecten

Museum Volkenkunde

Veldman Rietbroek architecten

Stichting Werk & Onderneming

Stichting Zeven Leidse Hofjes

Tandartsenpraktijk Zoeterwoudsesingel

Zorgverzekeraar Zorg en Zekerheid

Bang voor mooi weer Een nieuwe aanpak voor HVOL-lezingen in tijden van corona

Dit jaar was de Dodenherdenking heel bijzonder en zelfs indrukwekkend. Dat laatste niet in de laatste plaats door de wijze waarop kleine lokale herdenkingen, maar ook de nationale dodenherdenking plaatsvonden. Steeds bleef alleen de essentie van de rituelen over: taptoe, bloemenkransen en een toespraak – en bezinning. Indrukwekkend, vooral ook de toespraak van de koning op de geheel lege Dam.

Gedenkteken bij 'De Krom' in Valkenburg voor burgers die in mei 1940 op de vlucht zijn omgekomen (foto: Ruurd Kok).

Sleutelstad TV verzorgde een uitzending van de drie herdenkingen in Leiden, bij de Naald bij het Haagsche Schouw, in de Pieterskerk en bij het oorlogsmonument bij Molen de Valk in samenwerking met de Stichting Dodenherdenking, de HVOL en woningcorporatie de Sleutels. Onderdeel van deze goedverzorgde uitzending

was ook de eerste HVOL-lezing ooit die online tot u kwam, gegeven in de vorm van een documentaire. Als u de uitzending gemist hebt, geen probleem: de documentaire is inmiddels te zien op de website van de HVOL (en Sleutelstad). Spreker Ruurd Kok was uitgenodigd om op woensdag 29 april een lezing te geven over oorlogssporen in Leiden en omgeving en na afloop het eerste exemplaar van zijn boek 'Bang voor mooi weer' te presenteren.

Vanwege corona kon dit niet doorgaan, maar wél bleek het mogelijk om in samenwerking met de bovengenoemde partijen zijn verhaal te koppelen aan de jaarlijkse dodenherdenking.

In vier 'hoofdstukken' voerde auteur Ruurd Kok ons in de documentaire mee langs vier locaties

waar sporen van de oorlog zijn te vinden. Bij de Vinkbrug, in de laatste oorlogsjaren (nooit geraakt) doelwit van geallieerde bombardementen en beschietingen met het doel het transport van V2's naar de lanceerplaatsen te verhinderen, vertelde mevrouw Gerdi van der Poel (84) die vlak bij de Vinkbrug woonde, dat zij daar een angst voor mooi weer aan had overgehouden. Haar oorlogsverhaal is het titelverhaal van Koks boek en van de documentaire en aan haar bood Kok het eerste exemplaar van zijn boek aan. Aan de hand van

Kok bezochten wij het toneel van zware strijd bij vliegveld Valkenburg, waar in de meidagen elf burgers op de vlucht door de beschietingen op een door Duitsers bezette boerderij omkwamen. Op de rotonde op de Rijnsburgerweg bij de Wassenaarseweg en Houtlaan liet Kok zien waar de Duitsers in de zomer van 1944 verdedigingswerken wensten aan te leggen, waarvoor enkele villa's dienden te worden afgebroken en toonde hij een foto van de ontruiming van een van die huizen. En in het park van kasteel Oud Poelgeest zagen we de sporen die de Canadese bevrijders, maar ook Nederlandse soldaten en Duitsers hebben achtergelaten: inscripties in de bomen. Een helder, beeldend verhaal, dynamischer dan een lezing.

Als deze documentaire een experiment was om u toch een verhaal uit de geschiedenis van onze stad te kunnen presenteren, dan kan de conclusie niet anders luiden dan: experiment geslaagd. Er is

Naast de Hogeschool Leiden ligt nog steeds een deel van een Duitse tankgracht uit de Tweede Wereldoorlog (foto: Ruurd Kok).

alle redenen om de mogelijkheden te onderzoeken om u vaker met behulp van moderne communicatiemiddelen verhalen uit de Leidse geschiedenis voor te schotelen. Er zijn immers al verschillende geplande lezingen geannuleerd en de voorbereidingen van andere lezingen zijn gestopt. En wij houden er rekening mee dat het nog wel een tijd zal duren voordat wij weer een 'gewone' lezing op de agenda kunnen zetten. Wij houden u graag op de hoogte via ons kwartaalblad, onze digitale nieuwsbrief en de website.

Het boek 'Bang voor mooi weer' van Ruurd Kok is te koop in de boekhandel, bij uitgeverij Ginkgo Leiden (www.uitgeverijginkgo.nl) en bij de HVOL (promotie@oudleiden.nl). Het volgende nummer van Oud Leiden Nieuws, dat begin september verschijnt, zal een recensie van het boek en meer informatie over de auteur bevatten.

Emil Broesterhuizen

Snijramen en hun verhalen

Afgelopen twee jaar hebben twee leden van de commissie Geveltekens zo'n 250 voordeuren gefotografeerd. Dat waren voordeuren met een raam erboven met een bijzondere roede-verdeling of versiering, de zogeheten snijramen. Het bleek dat er verschillende categorieën snijramen te onderscheiden zijn.

Snijraam met gesneden versiering (Rapenburg 94; foto: Wilbert Devilé).

Categorie A zijn de ramen waarbij het glas is gevat in een gesneden versiering. Hier treffen we werk aan van houtsnijders die speciaal voor een pand een ornament uit hout gesneden hebben. Dat maakt ze tot unieke objecten. Doorgaans zijn ze gesneden in de mode van hun tijd. De ouderdom hoeft niet te corresponderen met de leeftijd van het pand. Als het hout niet goed is onderhouden, vermolmt het. En dan kan een eigenaar besluiten tot een nieuw ornament in een andere stijl.

Categorie B zijn de ramen waarbij het glas gevat is in een bijzondere roede-verdeling. Het vergde ook nog wel enige houtsnijkunst om deze roeden netjes te snijden.

Categorie C zijn de ramen waarbij het glas gevat is in een simpel timmerwerk. Als er eenvoudige (gladde) roeden zijn toepast, hoeft er geen speciale houtsnijder meer aan te pas te komen.

Snijraam met bijzondere roede-verdeling (Hooigracht 48a; foto: Ben Veldstra).

Snijraam met bijzondere roedeverdeling (Rapenburg 71; foto: Ben Veldstra).

We zien deze vorm vanaf de tweede helft van de 19de eeuw tot aan het begin van de 20ste eeuw.

Categorie D zijn de ramen met een gietijzeren versiering. Als gietijzer rond 1850 in de mode komt, wordt een ornament voor velen bereikbaar. Vele ijzergieterijen zien er handel in en ontwerpen een 'levensboom'. Globaal zijn er twee typen modellen: een type met klokjes (D1) en een type zonder klokjes (D2). Elk ornament is door de smid op maat gemaakt door de 'stam' te verlengen of te verkorten. Smeedijzer zien

Snijraam met gietijzeren versiering, type D1 (Molensteeg 29; foto: Ben Veldstra).

we weinig in ons land, wel veel in zuidelijker landen.

Categorie E zijn de ramen waarin een lantaarn is aangebracht. In Leiden zijn dit soort ramen zeldzaam. In Amsterdam werden deze lantaarns – vooral aan de Herengracht – in de ramen gemonteerd om 's avonds in de wintermaanden de bewoners en hun bezoekers licht te geven in de vroege duisternis.

Plannen

Het echte onderzoek naar de ramen staat op het punt van beginnen. Er is een volgorde van

Snijraam met lantaarn (Kort Rapenburg 20; foto: Ben Veldstra).

belangrijkheid bepaald en aan de hand daarvan worden de geselecteerde ramen nader onderzocht. Hierbij wordt niet alleen gekeken naar locatie en uiterlijk van de ramen, maar ook naar de opdrachtgevers, vaak de bewoners of eige-

Snijraam met gietijzeren versiering, type D2 (Groenesteeg 17; foto: Dik Kompier).

naren van het pand. In de komende tijd zullen we hierover nader berichten.

Dik Kompier

Pareltjes in de geschiedenissen van de 'gewone Leidenaars' (9)

Met onderstaande fragmenten uit drie verschillende interviews van De Stem van Leiden hopen we u nieuwsgierig te maken naar de verhalen die de leden van De Stem van Leiden hebben vastgelegd. De Stem van Leiden heeft nu in meer dan zestig interviews evenzovele levensverhalen van de 'gewone Leidenaar' opgenomen, uitgeschreven en samengevat. Een aantal van deze verhalen is te lezen en te beluisteren op de website van Erfgoed Leiden en Omstreken. Uiteindelijk komen alle verhalen op de website te staan. Tijdens de interviews komen er vaak onverwachte pareltjes naar boven: leuke, opmerkelijke, maar ook droevige gebeurtenissen passeren de revue.

Deze keer: fragmenten die betrekking hebben op de oorlog.

Geen centjes die dag

Hans Molenaar werd geboren op 22 augustus 1936 aan de Minnebroersgracht in Leiden. Vader was dekenwever en kleurkenner bij wollen-dekenfabriek Van Wijk in de Vestestraat. Hij wist alles op het gebied van het mengen van kleuren. Het gezin was onkerkelijk. Vader was van huis uit protestant, maar toen bleek dat hij moest trouwen met zijn zwangere vriendin, wilden de ouderlingen dat hij boetedoening deed. Vader weigerde en wilde niets meer met de kerk te maken hebben.

In het begin van de oorlog kwam er nog een broertje bij; een moeilijke tijd. Hans herinnert zich het bombardement door de geallieerden op het stationnetje in de buurt, waar de Duitsers V1's en V2's vervoerden. Het was een zondagochtend en hij stond klaar om bij de vele tantes in de buurt zijn zondagscenten te gaan halen, een gebruik waarbij hij neefjes en nichtjes tegenkwam die dezelfde routes door De Kooi liepen. Hij hoorde toen een enorme klap. Geen centjes die dag; hij mocht niet naar buiten.

Station Het Spoortje na het bombardement (collectie: Erfgoed Leiden en Omstreken).

Vader werd tewerkgesteld in Duitsland, waardoor het gezin heel weinig inkomsten had. De kleine uitkering die moeder van overheidswege ontving, moest na de oorlog terugbetaald worden en vader kwam ziek terug. Omdat vader door zijn slechte gezondheid de trap bijna niet op kon, zochten ze een benedenwoning. Via een woningruil lukte dat en het gezin verhuisde naar de Lage Rijndijk. Het nieuwe huis had een tuin aan het water. Vader viste graag, maar lang heeft hij er niet van genoten. Hij overleed jong.

Zestien Duitse soldaten op zolder

De wieg van Gabriëlla Walter-Cranssen stond in de Leidse Wasstraat, waar zij op 28 augustus 1931 werd geboren. Ze was nog een baby toen haar ouders verhuisden naar Oegstgeest. Vlak voordat de oorlog uitbrak, verhuisde het gezin – dat uiteindelijk vijf kinderen zou tellen – naar de Houtlaan in Leiden. Dat was dicht bij het werk van vader, die leraar Frans was aan het Bonaventura College in de Mariënpoolstraat.

De school ging gewoon door in de oorlog, ook op het Bonaventura College. Af en toe werden er wel jongens uit de hoogste klassen opgepakt voor de Arbeitseinsatz. Gabriëlla vertelt dat er op school nog een afbeelding hangt van alle jongens die zijn omgekomen. De leraren gaven het door: 'Wegwezen, wegwezen'. Op een dag slaagde een van die jongens, een leerling van haar vader, er in om te ontsnappen. Via via kwam hij bij hen terecht, helemaal overstuur. Hij werd een paar dagen verstoppt in de ruimte boven de suitedeuren: 'Wij, de kinderen, kregen de opdracht om erover te zwijgen. En dat dééd je in de oorlog. Mijn vader zat in het verzet. Als er een razzia was, dook hij onder in de kruipruimte onder het huis. Dan moest ik opendoen en dan kon ik alleen maar denken dat hij niet moest niesen of hoesten. Hij liet mij ook blaadjes rondbrengen, maar hij hoefde niet te zeggen dat ik het aan niemand moest laten zien. Je kreeg een groot verantwoordelijkheidsgevoel'.

Gabriëlla herinnert zich ook nog levendig een iets minder verantwoorde actie: 'Aan het eind van de Houtlaan lagen Duitsers en daar waren een soort loopgraven. Wij praatten wel eens met die Duitsers en soms kregen we een stuk van dat stevige Duitse brood van ze. Over die loopgraven lagen kruislings boomstammen, met daaromheen prikkeldraad. Dat werd een 'Spaanse ruiter' genoemd. Mijn broer en ik hadden het koud en op een dag hebben we – tegen de avond, toen er

niemand was - die boomstammen naar huis gesleept, de schuur in. Mijn vader schrok zich wild. Hij heeft er meteen houtblokken van gemaakt, zodat we konden stoken. De volgende dag kwamen de Duitsers achterom de tuintjes bekijken, maar ze vonden niets'.

Gabriëlla beschrijft de oorlogsjaren als een indrukwekkende tijd. Dagelijks zag ze de Duitse soldaten zingend over de Rijnsburgerweg marcheren. En een tijdlang werden er zestien jongens bij hen ingekwartierd op de zolderetage, waar vier kleine kamertjes waren. Het ging om soldaten die moesten worden doorgestuurd, bijvoorbeeld naar Sint-Petersburg. Haar vader kon goed met hen praten: 'Het waren aardige knullen, die ook maar gedwongen werden'.

De bevrijding herinnert ze zich als een onvoorstelbaar feest. Over de Rijnsburgerweg reden Canadezen en Engelsen op tanks en in jeeps. En het Zweedse wittebrood was het fijnste taartje dat denkbaar was.

Effetjes van hun brood beroven

Nic van Cassel was het tweede kind uit een gezin met zes kinderen. Zijn hele leven heeft hij in de De Genestetstraat in het Haagwegkwartier gewoond, waar eerst zijn vader en later hijzelf een brood- en banketbakkerij had.

In de buurt woonden veel arbeiders. Mensen zaten daar op straat groenten schoon te maken voor conservenfabriek Nieuwenhuizen. 'Het was zo'n beetje een rooie buurt aan de achterkant, de Schimmelstraat en de Nicolaas Beetsstraat. Daar zaten nog een beetje communisten zozegd. Maar ja, wij hadden daar die zaak en het was wel goeie business, want die mensen moesten allemaal eten'. Er werd ook gepoft, waarbij men aan het eind van de week moest afrekenen. Daar waren slechte betalers onder en bij enkelen kon de bakker naar zijn geld fluiten. Dat liet hij maar gaan. Hoewel de Van Cassels katholiek waren,

De bakfiets van bakker Van Cassel (collectie: Erfgoed Leiden en Omstreken).

kochten niet alleen katholieke klanten bij hen, terwijl men in die tijd toch vooral bij geloofsgenoten kocht. Alleen de 'bijzondere' gereformeerden gingen naar Paats, die heel streng in de leer was.

De oorlogsjaren waren moeilijk. Op een gegeven moment kreeg hij te weinig grondstoffen en brandstof voor de oven. Toen is Van Cassel gaan samenwerken met een bakker op de Haagweg die bij hem kwam bakken. Later is er ook nog een bakker van het Haagsche Schouw bij gekomen. Met z'n drieën bakten ze nog geen twee bakfietsen vol en door het 'oorlogsmeel' waren die broodjes ook nog eens erg slecht gerezen. Als ze met een bakfiets met brood over straat gingen, deden ze dat altijd met een groepje bakkers. De mensen hadden honger en als ze dan een bakker zagen komen, had je kans dat ze die 'wel eens effetjes' van hun brood zouden bero-

ven. Paats ging dan mee en vader Van Cassel, een enorm brede vent. Binnen een paar uur was het brood al verkocht, want er was verder nauwelijks te eten. Aan het eind van de oorlog kon men alleen maar brood op de bon krijgen. Hoogstens één of twee broodjes per week, die ook nog eens van slechte kwaliteit waren, omdat er geen geschikte tarwe beschikbaar was.

Cees Meijer

De Stem van Leiden draagt verder dan je denkt!

Er zijn nu ook samenvattingen van de interviews op podcast te beluisteren. De HVOL is door het Genootschap Oud-Noordwijk benaderd met de vraag of de HVOL wil meedoen met een project om (bestaande) podcasts over de geschiedenis van de regio te verzamelen en die op een centrale plek onder te brengen. Op die manier willen zij in deze onwezenlijke tijd wat ontspanning bieden. Ook Erfgoed Leiden, Rijnlandse Geschiedenis en Warmelda hebben hun medewerking toegezegd. Het verzoek is in de hele Leidse regio uitgezet, dus Oud-Noordwijk verwacht nog meer reacties.

Ook de Stem van Leiden heeft een bijdrage geleverd en daaruit is de Oud Leidenpodcast ontstaan. In de podcast zijn de verhalen van 'gewone' Leidenaars, opgetekend door de vrijwilligers van de Stem van Leiden. De verhalen zijn al op de HVOL-website te lezen, maar als podcast nu ook op elk gewenst moment te beluisteren. Wij zullen regelmatig nieuwe verhalen toevoegen.

Aangestipt

Warmond in de Tweede Wereldoorlog

Wat gebeurde er in Warmond tijdens de Tweede Wereldoorlog? Deze vraag werd in de klassieker 'Trekpleister in oorlogstijd' voor een deel al beantwoord. Toch zijn wij, bijna drie decennia na het verschijnen van het onvervangbare boek van Hein van Dam, wel aan een aanvulling toe. Het onderzoek heeft niet stilgestaan. Vrijgekomen archieven en interviews met ooggetuigen hebben zoveel nieuwe kennis opgeleverd dat deze nu nodig gepubliceerd moet worden. In deze publicatie wordt alle nieuwe kennis over Warmond in de Tweede Wereldoorlog voor het eerst in een overzichtelijk verhaal gepresenteerd.

Naast deze groeiende kennis tekent zich ook een veranderende houding naar de oorlog af. Deze verandering betreft met name de Duitser. Voor de oorlogsgeneratie was de Duitser begrijpelijkerwijs in hoofdzaak een dader. Hij werd lange tijd gehaat. In het reeds genoemde 'Trekpleister in oorlogstijd' wordt de Duitser dan ook praktisch verzwegen. Deze houding is aan het veranderen. Reeds in 2014 signaleerde historicus Krijn Thijs de nieuwe, groeiende interesse

van het grote publiek voor de Wehrmachtsoldaat. Deze publicatie past bij deze nieuwe beweging. Naast de Warmonders en de onderduikers komen de Duitse soldaten hier in beeld en aan het woord.

Schrijven over de oorlog was geen makkelijke opgave. In gesprekken hebben de auteurs kunnen merken hoe beladen dit verleden nog is. De auteurs hebben getracht de geschiedenis van Warmond tijdens de Tweede Wereldoorlog zo neutraal mogelijk op te schrijven, met respect voor alle partijen. Hopelijk zal deze publicatie ertoe bijdragen om een genuanceerd beeld van deze moeilijke dagen levend te houden.

André van Noort en Mathieu Fannee – Warmond in de Tweede Wereldoorlog – Warmond – Historisch Gezelschap Warmelda – 2020 – 64 pagina's

Het boek is gratis te verkrijgen. Wilt u het boek hebben, stuur dan een mail naar info@warmelda.nl, met vermelding van uw naam en adres. Warmelda zorgt ervoor dat u het boek in huis krijgt. Indien u buiten Warmond woont, wordt 4 euro portokosten in rekening gebracht. Bij bestelling van meerdere exemplaren wordt een donatie op prijs gesteld.

Gereformeerden aan de Nieuwe Rijn Van 'pijpenla' naar monumentale kerk in eclectische stijl

De geloofsgemeenschap van Leiden kent in de loop van de eeuwen een grote variëteit aan kerkelijke organisaties. De gereformeerden zijn er één van. Zij laten in 1566 voor het eerst van zich horen als landelijk kerkverband van de Gereformeerde Gemeenten. Daarvoor worden al bijeenkomsten gehouden net buiten de stadspoorten. Aanvankelijk in de open lucht, wat later in houten gebouwtjes als de Koebel en de Voskuil.

Over de eeuwen daarna schreef Rinus Houtman uitvoerig in zijn gedenboek 'Gereformeerden aan de Nieuwe Rijn'. Het accent van het werk ligt op de Gereformeerde Gemeente van Leiden, waarvan de auteur jarenlang lid en ouderling was.

De gemeente ontstond in het midden van de 19de eeuw waarbij de Ledeboeriaanse Gemeente en de Gereformeerde Gemeente onder het Kruis zijn betrokken. Exacte gegevens ontbreken omdat er geen notulenboeken en ledenregisters uit die periode zijn. Vaststaat dat in 1862 het pand Nieuwe Rijn 76 wordt aangekocht en verbouwd tot kerk en pastorie. Twee jaar later vindt de inwijding plaats door de eerste predikant A. van de Oever. Hij verkoopt de kerk in 1869 aan zijn opvolger P. Los, die ook bekend is als boekhandelaar/schrijver. Als Van de Oever in 1988 overlijdt, is de begraafplaats Groenesteeg zijn laatste rustplaats. Drie latere predikanten: W. den Hengst (1927), G. van Reenen (1935) en W. de Wit (1954) worden eveneens op Groenesteeg begraven.

Het kerkgebouw kan in 1906 worden uitgebreid als Van Reenen naar Nieuwe Rijn 79 verhuist om ruimte te maken voor het bijna verdubbelde ledental. Toch blijft de beschikbare ruimte voortdurend een probleem. In 1923 wordt de kerk betiteld als een 'pijpenla' (26,5 bij 7,5 meter) met de kansel in het midden, gaslampen als verlichting en vele stoven om kerkgangers warm te houden. Na de Tweede Wereldoorlog komen er twee plannen op tafel: nieuwbouw of restauratie.

De Nieuwe Rijn in 1920. Het pand met de bogen heeft huisnummer 76 en vormt de ingang van het kerkgebouw (collectie: Erfgoed Leiden en Omstreken).

Het eerste plan sneuvelt en daarna duurt het nog tot 1950 voordat het vernieuwde en uitgebreide gebouw in gebruik kan worden genomen door de uit de bouwwereld afkomstige predikant L. Rijksen. In totaal 200 zitplaatsen erbij en een volledig nieuw interieur. Tijdens de verbouwing biedt de Lutherse kerk aan de Hooglandse Kerkgracht tijdelijk onderdak.

Vanaf 1962 speelt organist Adriaan Blankenstein op een nieuw orgel. De meest ingrijpende verandering voor de Gereformeerde Gemeente van Leiden vindt plaats in 1988. Na 124 jaar wordt de laatste dienst gehouden aan de Nieuwe Rijn. Het bezit wordt verkocht aan exploitatiemaatschappij Erica, die de woningen opknapt en in het kerkgebouw een appartementencomplex inricht. Alleen de achterzijde herinnert nog aan het verleden.

Op 4 november 1988 wordt het nieuwe onderkomen aan de Hoofdstraat in Leiderdorp in gebruik genomen. Dit is de in 1891 gebouwde monumentale kerk in eclectische stijl – de eerste dolean-

Bij de verbouwing van 1950 wordt het kerkgebouw aan de kant van de Middelstegracht uitgebreid met een zijbeuk, een nieuwe vergaderzaal en een consistoriekamer (collectie: Gereformeerde Gemeente Leiderdorp).

Het interieur van het kerkgebouw na de verbouwing van 1950 (collectie: Gereformeerde Gemeente Leiderdorp).

tiekerk – en het verenigingsgebouw Irene. Een zwarte bladzijde in de historie is de vermoedelijk aangestoken brand, die op 14 september 1996 de kerk zwaar beschadigt. De kerkenraadskamer met boeken wordt verwoest en het orgel raakt ernstig beschadigd. Ook gaat veel historisch materiaal – zoals het door dominee Van Reenen gemaakte gebrandschilderde raam – verloren. De totale schade bedraagt 700.000 gulden en de Schepingskerk aan Van Poelgeestlaan biedt, tot alles weer is opgeknapt, maandenlang onderdak.

Het boek van Rinus Houtman beperkt zich niet tot de historie van de Gereformeerde Gemeente van Leiden, maar verhaalt in den brede hoe gereformeerden na Leidens Ontzet in 1574 hun stempel drukken op de Leidse samenleving vanuit grote historische bouwwerken als de Pieterskerk, de Hooglandse Kerk en de Onze Lieve Vrouwekerk. Maar ook hoe zij verdeeld raken door twisten tussen rekkelijken en preciezen. In ruim 400 pagina's met honderden foto's worden bijzondere gebeurtenissen en personen belicht. Daarbij zijn spanningen, soms hooglopende geschillen en afscheidingen niet vergeten. Dat geldt ook voor discussies over principiële zaken als zondagsheiliging,

'Leidse Statenbijbel'

De Statenvertaling van de Bijbel uit het Hebreuws en Grieks was volgens Rinus Houtman van groot belang voor de Reformatie in Nederland. Het leverde bovendien een bijdrage aan de vorming van de Nederlandse taal. Op 18 juni 1625 wordt besloten dit werk in Leiden uit te voeren. Voor het Oude Testament worden Johannes Bogerman, Willem Baudartius en Gerson Bucerus aangewezen. En voor het Nieuwe Testament Antonius Walaeus, Festus Hommius en Jacobus Rolandus. Alle theologen verhuizen naar de Sleutelstad, voor zover ze daar niet al wonen. Het werk start in 1626 en vooral de revisoren nemen er ruim de tijd voor. Pas in 1635 is de enorme klus geklaard. Het octrooirecht verkopen de vertalers aan de burgemeesters van Leiden. Die wijzen de Leidse drukkerij van weduwe Van Wouw aan, die hulp krijgt van Aerentsz van Ravesteyn. Nadat er twee nieuwe persen zijn aangeschaft, begint het drukwerk in D'Oliphant aan de Hooglandse Kerkgracht.

Het eerste exemplaar, in paars fluweel gebonden en verguld op snee, wordt op 17 september 1637 aangeboden aan de Staten-Generaal. Die besluiten dat alle onderliggende stukken en de Bijbel zelf moeten worden opgeborgen in een kist met twee sloten in het Leidse stadhuis. In 1662 komt er een nieuw exemplaar en worden alle handschriften opnieuw geordend en keurig ingebonden in dertien delen. Tot 1800 moet de inhoud om de drie jaar worden 'gecontroleerd' en dat gaat gepaard met veel ceremonieel vertoon. In verband met de sterkere scheiding van kerk en staat verhuist de inhoud daarna naar het archief van het Hervormde Kerkgenootschap. De kist belandt uiteindelijk in het Museum Catharijneconvent in Utrecht.

De kerk aan de Hoofdstraat in Leiderdorp, sinds 1988 het onderkomen van de Gereformeerde Gemeente (foto: Rinus Houtman).

al dan niet verzekeren of inenten. Over de zondag heeft de eerder genoemde dominee Rijksen in de jaren na de Tweede Wereldoorlog strikte opvattin-

gen. Wie minder dan een kwartier fietsen van de kerk woont, komt lopen. Zijn hele gezin geeft het goede voorbeeld. Voor een preekbeurt in Katwijk vertrekt hij al op zaterdagavond en komt pas maandagochtend terug.

Over principes komt ook dominee Bogaard in het boek aan het woord. Deze langzittende van de twaalf predikanten dient de gemeente dertig jaar en preekt ook na zijn emeritaat in 1999 nog twaalf jaar door. Hij schuwt de discussie niet. Sprekend over de polio-epidemie in Staphorst in 1971 en vaccinatie zegt hij: 'Wetenschap is een gave van God die toegepast mag worden. Het moet niet opgelegd worden, maar ieder moet voor zichzelf een beslissing nemen, mits we daarmee het vertrouwen in de Heere niet opzeggen.' Tegelijkertijd geeft hij toe dat er gemeenteleden en collega-predikanten zijn die daar anders over denken.

Gereformeerden aan de Nieuwe Rijn – Rinus Houtman – Uitgeverij De Banier, Apeldoorn – ISBN 978 90 87183035 – 410 pagina's – Verkoop-prijs 37,50 euro.

In memoriam

Bob Lodder (1928-2020)

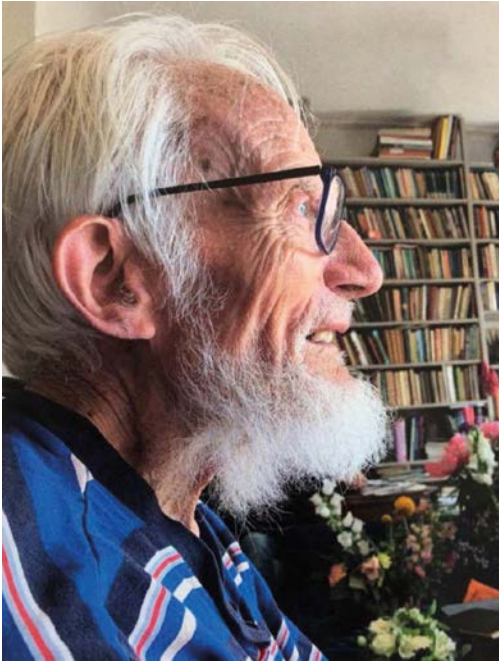
Op 1 mei 2020 is Bob Lodder overleden, bijna 92 jaar oud. Na een lange en veelzijdige carrière die hem onder meer langs Heerenveen, Zwolle en Almelo voerde, was hij 16 jaar gemeentesecretaris in Leiden. Hij had een groot gevoel voor sociale rechtvaardigheid en was buitengewoon vriendelijk in de omgang. Bij zijn afscheid als gemeentesecretaris kreeg hij de Jan van Houtpenning voor zijn jarenlange inzet voor de gemeente.

In Leiden was hij verder onder meer actief voor

de Vereniging (nu HVOL-commissie) Jan van Hout. Hij was voorzitter van een team vrijwilligers dat een inventaris opstelde van de notulen van de vergaderingen van het college van B&W van de jaren 1929 tot 1955. In oktober 2007 werden de resultaten van dat project gepresenteerd.

Hiernaast haalt Rudi van Maanen herinneringen op aan Bob Lodder.

Jan de Vetten

Bob Lodder.

Bob Lodder, een punctuele teambuilder

Op 21 november 1986 hadden Bob Lodder en ik voor het eerst persoonlijk contact. Dat was ter gelegenheid van de presentatie van mijn *Inventaris van het Stadsarchief van Leiden 1574-1816*. Deze werd onder andere aangeboden aan de gemeentesecretaris, Bob Lodder dus, van oudsher de verantwoordelijke voor de archiefzorg. Hij had toen vast al belangstelling voor de Leidse geschiedenis. Anders is het sindsdien wel gegroeid.

Vanaf 1999 kregen onze contacten een regelmatig karakter, toen Bob zich er sterk voor maakte om de B&W-notulen van na de stadhuisbrand in

1929 toegankelijk te maken. Dit project was een bijdrage van de Vereniging Jan van Hout aan de totstandkoming van een nieuwe geschiedschrijving van Leiden, als participant – naast het Gemeentearchief en de HVOL – in de Stichting Geschiedschrijving Leiden. Er werd een werkgroep opgericht, aanvankelijk bestaande uit vijf personen, waaronder het echtpaar Bob en Joke Lodder. Als oud-gemeentesecretaris lag dit onderwerp hem na aan het hart. Hij ontpopte zich tot spil van de groep en was de drijvende kracht achter deze megaklus. Hij was het ook die voor nieuwe aanwas van de groep zorgde, vooral gerekruteerd uit oud-ambtenaren. Er moesten vele inhoudelijke en technische problemen worden opgelost. Bob trad als spreekbuis op, meer dan eens de betrokken medewerkers van het Gemeentearchief tot spoed manend (maar ook zij konden geen ijzer met handen breken).

Bob Lodder was een echte teambuilder. Hij smeedde de werkgroep tevens tot een vriendenclub. Hij zorgde voor een presentje op zijn tijd, voor uitstapjes, voor gezelligheid. En de zelfgebakken koekjes van Joke, die op de bijeenkomsten rondgingen, mogen ook niet vergeten worden, evenmin als de woordgrapjes, waar Bob een meester in was. Een artikeltje van zijn hand in het *Leids Jaarboekje* van 2004 getuigt daar bijvoorbeeld van: "Uit de brand met potlood en pen(ning)", geschreven over enige objecten ter herinnering aan de stadhuisbrand.

Hoezeer Bob en Joke Lodder het Leidse geschiedbedrijf een warm hart toedroegen, bleek in 2005, toen zij vanwege hun 50-jarig huwelijk een geldbedrag ter beschikking stelden voor de restauratie van een zwaar gehavend register van Jan van Hout.

Rudi van Maanen

Agenda

In verband met de coronamaatregelen zijn veel historische activiteiten voorlopig komen te vervallen. Gelukkig lijkt het er inmiddels op dat er langzamerhand een versoepeling kan plaatsvinden. Dat betekent dat musea weer voorzichtig open gaan en dat ook de HVOL aan de slag gaat om een aantal activiteiten – al dan niet in een nieuwe vorm – weer op te pakken. Bij het ter perse gaan van dit nummer waren de plannen nog niet concreet genoeg uitgewerkt om ze al te presenteren, maar zodra er nieuws is, wordt dit via de website, de digitale nieuwsbrief en *Oud Leiden Nieuws* bekendgemaakt. Wij hopen u in het volgende nummer van *Oud Leiden Nieuws* (te verschijnen begin september 2020) in elk geval een aangepast programma te kunnen aanbieden.

Permanent

Bang voor mooi weer

Historische Vereniging Oud Leiden / Sleutelstad TV
Online: <https://www.oudleiden.nl/nieuws/laatste-nieuws-hvol/5801-bang-voor-mooi-weer-oorlogssporen-in-leiden-en-omgeving>

Oud Leiden-podcasts

Historische Vereniging Oud Leiden
Online: <https://www.oudleiden.nl/nieuws/laatste-nieuws-hvol/5798-oud-leiden-podcasts>

25 objecten uit de Canon van Nederland

Rijksmuseum Boerhaave, Lange Sint Agnietenstraat 10
Online: <https://rijksmuseum-boerhaave.nl/collectie/verhalen/canon>

'Pilgrims in Leiden'

Erfgoed Leiden en Omstreken
Online: <https://www.erfgoed-leiden.nl/leiden-400-heritage-leiden-program-meet-your-pilgrim-ancestor>

'Tweede Wereldoorlog in kaart'

Erfgoed Leiden en Omstreken
Online: <https://www.leidse-regioinkaart.nl/kaarten/WO2/>

'Het dagelijks leven in WO-II'

Erfgoed Leiden en Omstreken
Online of als wandeling:
<https://izi.travel/nl/a842-wo2-dagelijks-leven/nl>

9 april t/m 26 november 2020 Tentoonstelling 'Van Columbus tot Mayflower'

Hortus Botanicus, Rapenburg 73
Deels online: <http://studioka-boem.nl/hortus/van-columbus-tot-mayflower>

Vanaf 2 juni 2020 Tentoonstelling 'Pilgrims naar Amerika – en de grenzen van vrijheid'

Stedelijk museum De Lakenhal, Oude Singel 32

Vanaf 10 juli 2020 Tentoonstelling 'First Americans'

Museum voor Volkenkunde, Steenstraat 1

Colofon

Postadres:

Secretaris HVOL
Postbus 917
2300 AX Leiden
tel 06-20211908
E-mail: info@oudleiden.nl

rekeningnummers voor:

- contributies/schenkingen:
NL06 RABO 0322 8362 20
- betaling excursies:
NL67 INGB 0005 9012 64

Website: www.oudleiden.nl

Beeldbank: <https://oudleiden.nl/commissies/beeldbank>

KvK-nummer 40445843
ANBI-nummer 804311912
ISSN-nummer 2214-353X

Redactie Kwartaalblad:

Tanneke Schoonheim en
Bram van Leeuwen
E-mail redactie:
promotie@oudleiden.nl

Opmaak: Christine van der Ven,
Voorschoten
Productie: Nautilus, Leiden